

Форманова С.В.

ФУНКЦІОНАЛЬНА БАГАТОЗНАЧНІСТЬ КЛЮЧОВИХ СЛІВ У СТРУКТУРІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ.

КС відрізняються багатозначністю, полівалентністю, повторюваністю, додатковою виразністю, вживанням не лише в межах одного твору, а в низці творів певного письменника, хоч іноді стають ключем до одного творіння письменника. Ми систематизували й виділили КС в 43-х творах М.Коцюбинського. У нашому дослідженні вони важливі не самі по собі, а у втіленні авторського задуму. Це дає можливість виявити їх індивідуально-художню смислову парадигму, збагнути стійкі асоціативні зв'язки наскрізного характеру і як значущий елемент художнього твору.

Досліджуючи твори М.Коцюбинського, ми дійшли висновку, що зображені письменником КС можна позначити як багатозначні та постійні. Семантичні лексеми, зазначені нами як КС, склались на зорі історії людства й є близькими й доступними зрозумінню людей різних національностей і епох. Реалії, втілені у КС як у письменників, так і у читачів викликають єдине внутрішнє сприйняття, яке не змінюється ні від яких соціальних або контекстуальних змін. До цих реалій відносяться **ключові слова-образи** *землі, води, неба, вогню, матері й дитини, світла й морока, життя й смерті, війни й миру* та ін. Постійну символіку смерті має *кинджал /меч, ніж/*, з якими завжди порівнюють жорстокість, злість, нещадність, лють. На них побудовано майже всі твори М.Коцюбинського.

Обмежуючи реалії являються постійними вражаючими подразниками. Вони викликають різні емоційні реакції залежно від суб'єктивного настрою й сприйняття. Такими, наприклад, найбільш поширеними реаліями виступають явища природи - *хмари, вітер, туман, дощ, місяць, сонце*. Обмежуюча природа володіє настільки багатю палітрою фарб, що в ній завжди знайдеться тільки той єдиний відтінок, який буде співзвучний духовному становищу людини, а іноді й символізувати соціальні процеси. Водночас сталість символіки згаданих вище ключових слів говорить про те, що ранні форми соціального досвіду входять як складова частина у більш пізні, зберігаючи з ними змістовий взаємозв'язок.

Всі твори М.Коцюбинського об'єднані тенденцією настроювання автора на героїчний лад. Ми вже говорили про те, що кожне слово набуває свого конкретного значення в сполученні з іншими словами, тобто має кілька значень і здатне вживатись у багатьох значеннях. Таким чином, у смисловій структурі слова відбувається своєрідний перерозподіл його диференційних ознак: в ролі головного нерідко виступає те, що в загальнонародній мові є другорядним або ж осмислено на рівні побутової сфери мови та мислення /Форманова,1998,163-164/.

Багатозначність КС має величезне значення для їх сприймання, розшифрування та інтерпретації. Вміння використати дану інформацію допоможе читачеві, перекладачеві, інтерпретаторові та літературознавцеві більш глибинно прочитати текст. Перекладач знайде ширші можливості при інтерпретації КС.

Багатозначність КС потребує уточнення їх значення у контексті. Це пов'язано з парадигмами значень КС /Мінц,1987,96/. Контекст іноді сприяє виявленню таких значень КС, які могли і не входити до намірів автора /Щемельова,1987,379/, бо письменник не може передбачити всі асоціації, які входять у художній зміст, обумовлений контекстом /Дроздовський,1972,54/. Крім цього контекст дає можливість поглибити й уточнити сенс ситуації, ідентифікувати алюзії, які зустрічаються у тексті, зрозуміти метафору, алегорію, символ у тому чи іншому епізоді /Арнольд,1990,45-48/. Це дуже важливо для перекладача, бо дозволяє знайти вірне значення КС.

Перекладач повинен вірно зрозуміти сенс твору, роль у ньому КС, всі можливі коннотації. Подалі перекладач повинен донести цей сенс до іншомовного читача, зберігаючи якомога більше контекст оригіналу.

КС у ХТ може бути використане у будь-якому із своїх значень. Але при цьому можуть бути присутні і інші значення, які розкривають величезні можливості перед перекладачем та інтерпретатором при трактуванні КС.

Підтекстовий зміст є значною мірою результатом динамічного та системного художньо-образного сприйняття. Сказане особливо характерне для творів М.Коцюбинського з соціально-детермінованим авторським "Я". Так, в останніх рядках останнього твору "На острові", своєрідної оптимістичної трагедії, читаємо: "Все має пору, для всього приходиться свій час. І для *агави* /курсив наш - С.Ф./". Те, що таїлося в ній, продирає нарешті тісні обійми і виходить на

волю як велет, несучи на могутньому тілі, яке може зрівнятись хіба з сосною, цвіт смерті" /Коцюбинський,1973,т.2,377/. В образі агави автор алегорично осмислив ідейно-художнє значення своїх творів, свій громадський обов'язок: "...вона /агава - С.Ф./ цвіте, щоб умерти, і умирає, щоб цвісти /Там же, 377/.

У В.Даля читаємо: "**Агава** - ж. амер.раст.*agave*; бабушникъ, алой, сабуръ, столътникъ" /Даль,1978,т.1,4/.

Д.Ушаков значення цієї квітки трактує інакше: "**Агава**, ы, ж. /греч.*agaue* - удивительная/ /бот/. Тропическое растение, разводимое у нас в качестве декоративного" /Ушаков,1935,т.1,12/.

С.Ожегов пише: "**Агава**, ы, ж. Тропическое луковичное растение, разводимое как декоративное и для добывания волокна" /Ожегов,1953,13/.

Словник української мови дає таке значення: "**Агава**, и, ж. /*agave*/. Багаторічна тропічна й субтропічна рослина з грубим, м'ясистим великим листям, з якого виробляють волокно; на півдні СРСР вирощується як декоративна рослина" /Словник української мови,1970,т.1,15/.

У Словнику ключових слів художньої мови М.Коцюбиного ми пропонуємо таке визначення КС *агава*:

"**Агава**, и, ж. /*agave*/ - різновид столітника. Багаторічна тропічна й субтропічна рослина з грубим, м'ясистим листям".

Наприклад, "...**агава** з одчаєм стулює листя, немов почуває, що родини принесуть смерть" /Коцюбинський,1974,т.3,294/;

"Обвіяна вітром, ближча до неба, **агава бачить** тепер, чого не бачила перше" /Там же,294/.

Опис цвітучої агави займає ключове місце в творі "На острові". Але життя цієї квітки скінчиться і наступить смерть як щось страшне, жорстоке й невідповідно. Агава загине, але довго ще буде кипіти життя навкруги, шуміти море й цвіт її ще довго пам'ятатимуть люди. Таким чином, **агава** стає опорним елементом окремого твору письменника. КС *агава* одночасово постає й символом життя і емблематикою смерті. Отже, кожне художнє слово, перевернуте у світ образів в творчій уяві письменника, має внутрішньо-текстову індивідуалізовану художньо-образну форму, яка спирається на загально-внутрішню форму.

Використання словесно-образних засобів - у даному випадку - КС - допомагає М.Коцюбинському у зображенні явищ, осіб, предметів, фактів через образ, своєрідно психологізований. Завдяки КС ми маємо змогу бачити, як текст набуває особливого психологічного змісту, відтворює емоційний план сприймання його людиною через тонке окреслення деталей, оригінальні та несподівані їх зіставлення, КС стають ядром у епіцентрі розвитку подій, картин природи, побуту, образів героїв. КС сприяють розвитку цих образів, подій, фактів у їх динаміці, з розкриттям їх внутрішнього світу, психології.

Звернемо увагу на КС *небо*, яке несе в собі психологізований образ: "...холодне небо кидало ...блакитне саяво, дихало холодом і вогкістю" /Коцюбинський,1973,т.1,126/;

"...**темне, непривітне небо...**" /Там же,114/;

"По скляному поверху ставка, з глибини якого визирало **темне зоряне небо...**" /Там же,т.2,63/;

"Тут було **небо, тепле, блакитне...**" /Там же,194/.

Приклади свідчать про те, що автор наділяв *небо* цілком реалістичними ознаками.

Словник В.Даля свідчить: "**Небо**, с.р., небеса, мн. безкрай простір, оточуючий землю нашу" /Даль,1979,т.2,502/.

Д.Ушаков дає таке означення: "**Небо**, а, мн. небеса. Видимий зверху над землею простір у формі зводу, купола, небозводу" /Ушаков,1938,т.2,478/.

Словник української мови свідчить: "**Небо**, а, с. 1. Видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола. 2. За релігійними уявленнями - місце перебування богів, ангелів, святих; потойбічний світ, рай" /Словник української мови,1974,т.5,249/.

У С.І.Ожегова читаємо: "**Небо**, а, мн. Піднебесся. Видима над землею атмосфера - простір у формі зведення, куполу" /Ожегов,1953,355/.

У Словнику ключових слів художньої мови М.Коцюбиного ми пропонуємо таке означення:

"**Небо**, а, с. 1. Видимий над поверхнею землі безкрай простір. 2. За старовинними релігійними уявленнями - місце перебування бога, ангелів, святих". Розглянемо приклади:

"Не одну версту відмахало воно /сонце - С.Ф./ **по небові**, бо й я вже аж штири налічив, простуючи по землі" /Коцюбинський,1973,т.1,311/;

"**На небосклоні**, чистім, як кришталь, гарячим, як любощі, вигулькнули два узгір'я, переділені долиною" /Там же,311/;

"Синє небо всипане було зорями" /Там же,36/;

"Затуманена запахом квіток, сп'яніла скаргами з дна серця, вона здіймала руки до неба, завмирала в благаючій позі і з вірою в чудо прикликала до себе потіху...

Невимовна розкіш сповняла її тіло., в солодкій млості вона тратила тям, а спопеліле серце знов наливалось гарячою кров'ю, падало **небесною радістю**..." /Там же,1974,т.2,88/.

Отже, КС **небо** проявляється у єдинстві знаковості та образності, контекстуальній обумовленості та полісемантичності. У залежності від лексичного оточення /контексту, ситуації/ слово якби повертається різними гранями властивої йому семантики. Утворюючи означену семантичну єдність, значення багатозначного слова пов'язане на підвалинах схожості реалій /за формою, зовнішнім виглядом, цінностям, місцезнаходженню та загальності функцій/ або суміжності. Між значенням багатозначного слова існує семантичний зв'язок, пов'язаний з основними не загальними елементами сенсу, а лише асоціативними ознаками. Наприклад, **міні од хмар, тінь посмішки**. Сукупність значень багатозначного слова завжди характеризується означеною організацією, що підтверджується перерозподілом значень слова.

Лінгвістичне оформлення творів перебував в органічній залежності від того, що в комунікативно-інформативному плані автор ставить завдання щось довести, орієнтуючись на читача-дослідника. Майже всі твори М.Коцюбинського об'єднані тенденцією настроювання автора на героїчний лад. Лейтмотивом через весь роман "Фата моргана" проходить **тема землі**, ідея того, що земля повинна належати тим, хто її обробляє. **Земля** в розумінні автора - це **мати**, яка оберігає своїх дітей. **Земля** - одне з КС, уособлений образ якого від твору до твору на фоні асоціативно-сміслових відношень відтворює все нові мовні одиниці. **Земля** стає все більш значущою дійовою особою.

Словник В.Даля дає таке означення: "**Земля**, ж. планета, один із світів або кол, які обертаються навкруги сонця. Наш світ, коло, на якому ми живемо, земне коло. /Даль,1978,т.1,678/.

У Д.Ушакова читаємо: "**Земля**, і, ж. Планета, на якій ми живемо. У міфології та поезії - реальна дійсність, у протилежність світу ідеальному, небу" /Ушаков,1935,т.1,1094/.

Словник С.І.Ожегова дає таке посвідчення: "**Земля**, і, ж. 1. Третя планета від сонця, яка обертається навколо своєї осі і навколо сонця. 2. Суходіл. 3. Грунт, верхній шар земної кори нашої планети. 4. Пухка темно-бура речовина, яка входить у склад кори нашої планети. 5. Країна, держава. 6. Територія з сіножаттю, яка знаходиться чийому-небудь володінні" /Ожегов,1953,200/.

Словник української мови свідчить: "**Земля**, і, ж. 1. Тільки одн. Третя по порядку від сонця велика планета, яка обертається навколо своєї осі і навколо Сонця. 2. Верхній шар земної /Земляна поверхня, площина, по якій ходять/. 3. тільки одн. Речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори. 4. тільки одн. Суша /на відміну від водяного простору/. 5. Грунт, який обробляється і використовується для вирощування рослин. 6. Країна, край, держава" /Словник української мови,1972,т.3,557-558/.

У Словнику ключових слів художньої мови М.Коцюбинського ми пропонуємо таке визначення КС **земля**:

"**Земля**, і, ж. 1. Третя від сонця планета, яка обертається навколо своєї осі і навколо сонця. 2. Грунт, який обробляється і використовується для вирощування рослин. 3. Площина, земляна поверхня, по якій ходять. 4. Країна, держава".

Розглянемо приклади, де **земля** стає більш значущою дійовою особою:

"**Брязнуло до землі намисто** й розкотилось по куточках" /Коцюбинський,1973,т.1,30/;

"Спочивала тихо під сонцем, ти така ж втомлена, **земле**, як і я" /Там же,т.2,305/;

"**Земля** - дар божий, як повітря, як сонце... **Земля** для" /Там же,71/;

"**Вся земля наша-одвіку**, бо кожна грудка, кожен упруг політ потім, погноєні кров'ю трудящих. Одберім землю, і тоді кожен трудящий матиме хліба для себе і для дітей" /Там же,72-73/;

"**На землю** глянули тихі зорі" /Там же,1974,т.3,54/;

"А потому підпалив би, щоб усе вогнем взялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишилися **гола земля** та ясне сонце..." /Там же,56/;

"- ...Ну, як земля нічого не дає - на чорта вона мені? Однаково мені, чи я наймит **на своїй землі, чи на чужій**." /Там же,56/;

"Замовкла **сіра земля**..." /Там же,200/.

Наведені приклади свідчать про те, що в ХТ збережено семантику КС **земля**, його лейтмотивність, символічність, багатозначність та інформативність. Майстерно сполучені

частини єдиного художнього образу становлять картини природи, інтер'єра, відтворення гнітючого настрою людей.

Завдяки КС ми маємо змогу бачити концентрацію оціночного та підсумкового сенсу, який розкриває приватне життя героїв, зображених письменником.

Описи М.Коцюбинського відрізняються багатою палітрою барв і порівнянь, метафоризацією та багатоплановістю психологізованих образів. Ці образи не втрачають якостей реалістичного показу предмета, явища дійсності, вони створені за манерою передачі раптових вражень, тонких деталей, зіставлень.

Індивідуалізація образів у М.Коцюбинського поглиблюється, дістає свій вираз у розкритті світу героїв, їх уявлень, мотивів мислення та дій. Нерідко КС дає тонку характеристику персонажа, дії, образу або деталі. Це, на наш погляд, є одним із своєрідних і досконаліших варіантів творчої майстерності письменника.

В оповіданні "Сміх" автор використовує своєрідне зіставлення позначень і зорового сприйняття, характеристику настрою конкретизує несподіваними, але психологічно вмотивованими порівняннями предметного зорового плану через КС *смiх*, що надає відтворенню індивідуалізованого враження особливо емоційної сили, а всьому контекстові - соціального звучання:

"Той **дикий регіт** один скакав по хаті і було од нього так болісно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів, блискучих і холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убійче і смертельне в його переливах і наводило жах" /Коцюбинський, 1974, т.2, 244/.

Алегоричного значення набуває КС *смiх* у оповіданні "Він іде!" Автор описує тривожні настрої людей, яким загрожували темні реакційні сили: "Старезні мури тремтіли з жаху усіма зморшками стін, і тільки червоні маки, що росли вгорі по карнизах, **вітали гостей сміхом**" /Коцюбинський, 1973, т.2, 248/. Автор показує відсвічування маків в останніх променях сонця, які **"вітали гостей сміхом"**, а не **"сміялись до гостей"** /Там же, 366/, як це зазначалось у чернетці. Мабуть, на думку автора, цей стилістичний вираз був більш вдалим, ніж чорновий.

У Словнику ключових слів художньої мови М.Коцюбинського ми пропонуємо таке позначення *смiху*:

"**Сміх**, у, ч. 1. Переривчаті характерні звуки, які сприяють вираженню повноти задоволення, радості, весілля, посмішки, нервового збудження".

Позначення художньої деталі спрямоване на реалізацію задуму письменника, чому сприяють експресивні забарвлення образів, мови автора, персонажів.

"Вона йшла перед нього, свіжа і чиста, з блискавичною лінією тіла, і **сміялась весело й тепло**, як сонце" /Там же, 288/;

"Він держав руки, а вона жмурила очі, ховала лице, і **смiх сипавсь їй з горла**, як лісові горіхи у кришталеву вазу" /Там же, 289/;

"**А Устя сміялась**" /Там же, 289/;

"В сусідній хаті почувся **дитячий регіт і крик**" /Там же, 236/;

"І раптом **смiх той прорвався**.

- Ха-ха!..

Лице в неї налялось кров'ю, очі спалахнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками і **хиталась од смiху**, як п'яна, аж великі груди її скакали під заялженим убранням.

- Ха-ха-ха!.. а-ха-ха!..

Вона **не могла здержати смiху, непереможного, п'яного, що клекотів у грудях** і лиш, як піну, викидав окремі олова:

- Ха-ха-ха!.. всіх... викоренити... ха-ха-ха!.. щоб і на насіння... всіх!.. а-ха-ха!.. - вона аж хлипала" /Там же, 244/.

Наведені приклади показують нам, як автор створює реалістичний образ сміху, порівнюючи характеристику дії **"сміялась весело й тепло, як сонце"**/, зіставляючи несподівано дари природи і назву виробу хатнього вжитку **"...і смiх сипавсь їй з горла, як лісові горіхи у кришталеву вазу"**/, показуючи момент нервового збудження **"той дикий регіт один скакав по хаті..."**/.

Отже, в художньому творі ми маємо справу з конкретним образом. Цей конкретний образ є "частковим", але в той же час і "загальним", бо він узагальнює /Масальський, 1965, 41/. Ось чому, досліджуючи мову письменника, ми знаходимо спільні риси з іншими дослідженнями. В творчості письменника просліджуються типові особливості його манери, тому кожен дослідник підводить їх під тему свого пошуку. Стилістичні функції засобів художньої мови,

зокрема лексики, величезні. Ідейно-образні та естетичні функції лексики, фразеології та виразності синтаксичних структур, їх ритмомелодійні особливості, характеризують своєрідну творчу манеру М.Коцюбинського.

Характерною рисою творчої манери М.Коцюбинського є те, що різноманітні лексичні засоби вживаються на різних тональних планах: позитивному і негативному. Найбільш містке КС в усьому ідейно-художньому контексті автора - **сонце** - в багатьох уривках створює відчуття радості життя, неповторності природних барв. Разом з тим, різнооб'ємні мовні одиниці із словом **сонце** /та похідними від нього/ відтінюють нудьгу і горе, боротьбу за "шматок хліба". Світлому "сонцю", "золотому сонечку" протистоїть "голодна загибель зимою". В оповіданні "Харитя" читаємо:

"Рано встало **золоте сонечко**. Ранок, разом з сонцем, прокинулась і Харитя" /Коцюбинський,1973,т.1,36/;

"Жну... мати слабі лежать... нема кому хліб вижати... з голоду згинемо зимою..." /Там же,38/.

Контрастом **світла - пільми, сонця - темряви, тепла - холоду, радості - горя** наповнені всі твори автора.

Між тим, ідейно-художній зміст контексту заперечує згадану мажорність, пов'язану із словами **сонячний, сонце, золото сонця**.

Мажорно за ходом оповіді звучить висловлювання в романі "Фата моргана": "Був **сонячний ранок** провідної неділі" /Коцюбинський,1974,т.3,44/. Перед цим було: "...**грав на сонці** срібними брижами ставок..." /Там же,44/. У кінці абзацу читаємо: "Далекі дзвони гуділи в ясному повітрі тихо й мелодійно, і здавалося, що то **дзвенить золото сонця**" /Там же,45/. З широкого контексту дізнаємося, що Андрій у цей час був у полоні невідкладених завдань: якомога швидше найняти Гафійку. У Маланки ще при виході з церкви були "спущені додолу очі". Вона йшла й думала якомога швидше дізнатися від Андрія: "Чи найнявся в економії..?", бо "у неї вже руки посохли від праці, вона вже жила висотала з себе, аби не здохнути, прости господи, з голоду..." /Там же,49/. Звичайно ж, персонажам було не до сприймання весняних барв у "**сонячний ранок провідної неділі**".

Таким чином, внутрішньотекстова форма наведених КС /та багатьох інших, що перебувають з ними в асоціативно-смисловому зв'язку/ містить також яскраво виражене засудження існуючого ладу: комусь він давав усе - і гроші, і владу, а від існуючих потреб інших відвертався, не помічав їх. Отже, ключові слова у реалістично-побутовому оповіданні часто схрещуються з метафоричними зображеннями, фольклорними епітетами, фразеологічними зворотами, символом. Але КС значно ширші, бо вони виступають предметом зорового сприйняття. Вони становлять більш витончену систему засобів опису. Склад, природа, функція КС визначаються характером ідейно-тематичного спрямування образної системи письменника та елементу стилю.

У творі КС набуває композиційної функції, переймається у структурі роману, оповідання, новели особливим змістом, смисловим і емоційним значенням. Отож, для того, щоб відтворити в перекладах особливо вагоме КС в мовній структурі ХТ, треба знайти таке КС, яке виступає епіцентром твору. Для цього потрібно враховувати різні види лексико-семантичного аналізу КС та їх багатозначність.

Суттєвою ознакою наведених КС є те, що в семантичній структурі більшості з них у межах асоціативно-смиислового поля чітко спостерігається нашарування на об'єктивно-мовні, конкретно-побутові значення, стають семантично багатомірними й багатозначними, а також у значній мірі символічними. Більшість з них, характеризуючись смисловою узагальністю, відзначаються соціальною намагніченістю в межах наскрізних ідейно-тематичних ліній. Внутрішня індивідуально-авторська форма цих та інших КС нерідко обумовлюється системно-образними відносинами не лише в художньо-смисловій структурі конкретного твору, а й творчості. В результаті вони стають суттєвим елементом структурно-семантичної організації як окремих творів, так і всієї творчості письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка.: /Стилистика декодирования/. - М.: Просвещение,1990. - С.45-48.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого русского языка. В 4-х т.т. - М.: Русский язык,1978-1980.
3. Дроздовський В.П. Принципи і передумови стилістичного аналізу прозового твору. -

- Одеса, 1972. - 95с.
4. Коцюбинський М.М. Твори в 7-ми т.т. Т.2. - К.: Наукова думка, 1973.
 5. Коцюбинський М.М. Твори в 7-ми т.т. Т.3. - К.: Наукова думка, 1974.
 6. Масальський В.І. Мова і стиль творів М.Коцюбинського. - К.: Рад.школа, 1965. - 126с.
 7. Минц З.Г. Несколько дополнительных замечаний к проблеме: "Символ и культура" //Труды по знаковым системам XX. Актуальные проблемы семиотики культуры. - Тарту: 1987. - Вып.746. - С.95-101.
 8. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М.: Госиздат, 1953. - 848с.
 9. Словник української мови. У 12-ти т.т. Під ред. І.К.Білодіда. - К.:Наукова думка, 1970-1981.
 10. Толковый словарь русского языка. В 4-х т.т. Под ред. Д.Н.Ушакова. - М.: Госиздат, 1935, 1938, 1939, 1940.
 11. Форманова С.В. Функціонування ключових слів у структурі художнього тексту (на матеріалі творчості Михайла Коцюбинського). Матеріали конференції "Функциональная лингвистика: язык в современном обществе". - Симферополь: CLC, 1998. С.163-164.
 12. Щемелёва Л.М. Символ // Литературный энциклопедический словарь / Под общ.ред. В.М.Кожевникова, П.А.Николаева. - М.: Сов.энцикл., 1987. - С.379. Форманова С.В.